

IV. TÉTEL

IMMANUEL KANT (1724-1804) ISMERETELMÉLETE

A königsbergi filozófus *három kérdésben* foglalja össze a filozófia problémáit: Mit lehet tudnom?; Mit kell tennem?; Mit szabad remélnem? A kérdésekre három nagy kritikai művében válaszol. Az első kérdésre adott választ, vagyis Immanuel Kant ismeretelméletét „A tiszta ész kritikája” (ném. Kritik der reinen Vernunft) című műve tartalmazza.

A tiszta ész kritikája

A filozófus szóhasználatában a „tiszta ész” az érzékelő tapasztalatot megelőző (a tapasztalat által „nem szennyezett”) észet jelenti. A kritika szó nemcsak bírálatot, hanem körültekintő, tüzetes elemzést és tudományos vizsgálatot is jelent. A tiszta ész kritikája nem más, mint az érzékelő tapasztalattól független észnek kritikus vizsgálata. Kant e műben az alábbi kérdésre akar válaszolni:

Hogyan lehetséges a tudományos és a metafizikai ismeret?

a) A tudományos ismeretszerzés módjának kérdése azért vetődik fel, mert az általános érvényű és a tapasztalatra épülő tudományos tétel érvényét önmagában véve sem a racionalizmus, sem az empirizmus nem tudja megalapozni: a racionalisták állítják ugyan, hogy a tudományos tétel általános érvényű, de elhanyagolják az érzékelő tapasztalatot; az empiristák az érzékelő tapasztalatból indulnak ki, ám ez nem teszi lehetővé az általánosítást.

Kant a racionalizmust és az empirizmust akarja kibékíteni egymással. A *racionalistákkal* együtt azt állítja, hogy tudományos tételeink általános érvényűek és szükségszerűek; ugyanakkor az *empiristákkal* együtt vallja, hogy csupán érzékelő tapasztalattal rendelkezünk, amelynek alapján nem fogalmazhatunk meg szükségszerű és egyetemes érvényű tudományos ítéleteket. Hogyan egyeztethető össze ez a két álláspont? Hogyan lehetséges a szaktudomány?

Ugyanez a probléma a kanti filozófia nyelvén így fogalmazódik meg: hogyan lehetségesek a *szintetikus „a-priori” ítéletek*? Ítéleteink két fajtája: az analitikus és a szintetikus ítélet. Analitikus ítélet például a következő: minden test kiterjedt. Az ítélet analitikus, mert a test fogalmából a tapasztalattól függetlenül, azt megelőzően, azaz „a-priori” (lat. prior: előtti, előbbi) kielemezhető a kiterjedés. Az ilyen ítélet nem gyarapítja tudásunkat, de szükségszerű és egyetemes. Ezzel szemben szintetikus ítélet például az, hogy minden test nehéz. Ezt azonban csak előfeltevésem és a tapasztalat szintézise után, azaz csak „a-posteriori” (lat. posterior: utáni, későbbi) állíthatom. Az ilyen ítélet ismeretgyarapító, de nem szükségszerű és nem egyetemes.

A tudomány szükségszerű (másként fogalmazva: „a-priori”, analitikus) és ugyanakkor ismeretgyarapító (másként fogalmazva: „a-posteriori”, szintetikus) tételekből épül fel. Ám ha az érzékelő tapasztalattól nem származhat szükségszerűség, és e tapasztalat nem indokolja az általánosítást, jogos a kérdés: hogyan lehetségesek az „a-priori szintetikus” ítéletek?

b) A metafizikai ismeretszerzés lehetőségét Immanuel Kant azért kérdőjelezi meg, mert véleménye szerint a metafizika nem a tapasztalattól kiinduló filozófiai tudomány. A filozófus – anélkül, hogy ezt igazolná – az empiristákkal együtt vallja, hogy az ember csak érzékelő tapasztalattal rendelkezik.

A tiszta ész kritikájának két előfeltétele

A tudományos és a metafizikai ismeretszerzés lehetőségének igazolásához mindenekelőtt két dolgot kell megtennünk: el kell végeznünk az ismeretszerzés módjának *transzcendentális vizsgálatát*, és végre kell hajtanunk az ismeretelmélet *kopernikuszi fordulatát*.

Az ismerettevékenység transzcendentális vizsgálata nem az ismeret tárgyaival, vagyis nem azzal foglalkozik, amit megismerünk, hanem az ismerettevékenységgel, illetve azzal, hogy hogyan ismerjük meg a tárgyakat.

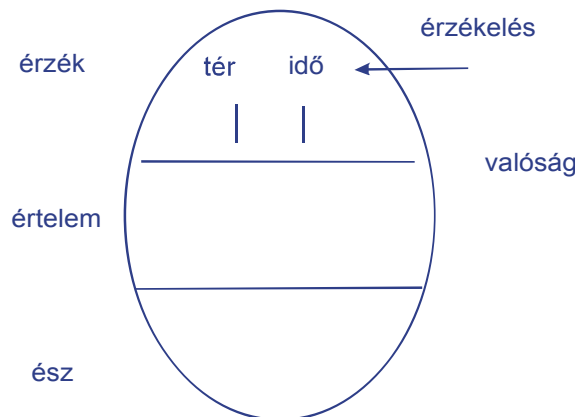
Az ismeretelmélet kopernikuszi fordulatának lényege: a korábbi filozófusok azt feltételezték, hogy a világ megismerése közben szellemünk igazodik a tárgyakhoz. Kant azt javasolja, tételezzük fel ennek ellenkezőjét, vagyis azt, hogy a valóság igazodik szellemünkhöz. Hasonlással megvilágítva: ha valakire kicsiny korában ráerősítenének egy rózsaszín üvegű szemüveget, és azt soha nem vehetné le, „alanyi adottsága” miatt egész életében rózsaszínűnek látná a valóságot.

A tiszta ész transzcendentális vizsgálata

Az elméleti megismerő-képességet, vagyis „a tiszta ész” Kant három szinten vizsgálja. E szintek: az érzék (ném. *Sinnlichkeit*: érzékiség), az értelem (ném. *Verstand*) és az ész (ném. *Vernunft*).

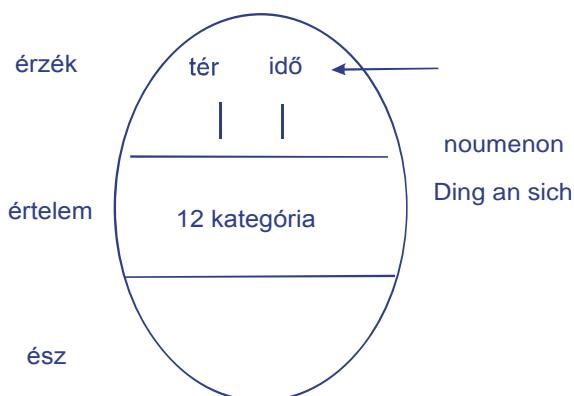
a) Az érzékelés vizsgálatával Kant a görög aiszthészisz (érzéki megtapasztalás) szóról elnevezett *transzcendentális esztétikában* foglalkozik. Megállapítja: az érzékelés zavaros anyagát, „az érzékek csőcselékét” két „a-priori” (az érzéki tapasztalatot megelőző és lehetővé tevő) forma, a *tér és az idő* szabályozza. Példa: a napsütés és a kő felmelegedésének két jelenségét a két rendező elv térbeli és időbeli kapcsolatba hozza egymással.

b) Az értelem működését a *transzcendentális analitika* tárja fel. Ebben a filozófus azt tanítja, hogy a térbelileg és időbelileg kezdetlegesen rendezett jelenségeket az *értelem 12 kategóriája* tovább rendezzi, egységesíti. A kategóriák nem a valóság jellemzői, hanem csupán a tudat „a-priori” rendező, egységesítő (szintetizáló) fogalmai. Példa: a napsütés és a kő felmelegedésének tér- és időbelileg rendezett jelenségeit az értelem a 12 kategória egyikével, az oksággal kapcsolja egymáshoz: ennek a tudati összekapcsolásnak alapján mondjuk, hogy a kő felmelegedésének – mint okozatnak – a napsütés az oka.

A transzcendentális analitika két eredménye:

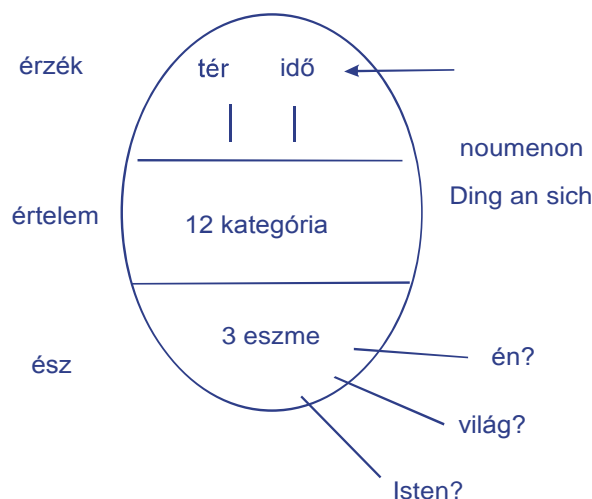
Az egyik eredményt Kant így összegzi: az ember *csak jelenségeket* (fenoméneket) ismerhet meg, mert a megismeréstől függetlenül létező, az *önmagában fennálló valóság* (ném. Ding an sich; gör. noumenon) *rejtve* marad számára.

A transzcendentális analitika másik eredménye: magyarázatot ad az általános és szükségszerű tudományos tételek eredetére, illetve alapjára. Az *empirikus adatok mindig az emberi tudat „a-priori” föltételeibez igazodnak*, s ez a tudat viszi bele az általánosítást és a szükségszerűséget a tapasztalat anyagába. Ezért mondja Kant: nem felfedezzük, hanem „előírjuk” a természet törvényeit. Ezen azt érti, hogy csak azt a valóságot láthatjuk, amelyet tudatunk szerkezeti adottságai és rendező elvei lehetővé tesznek, és csak olyannak láthatjuk, amilyenné e rendező elvek alakítják. A tudományos ismeretben fogalmaink hálóját (nem tudatos módon) kivetjük a titokzatos valóságra, ám amit ezután „felfogunk”, az nem az ismerettevékenységünktől független, önmagában fennálló valóság, hanem olyasvalami, amit saját fogalmi rendszerünk már rendezett jelenséggé tett.

c) Az ész működését a *transzcendentális dialektika* írja le. Ebben a filozófus azt tanítja, hogy az érzékileg és értelmileg rendezett jelenséget az ész a három átfogó eszme, az úgynevezett transzcendentális ideák egyike alá sorolja. Az ész *három átfogó ideája*: a lélek (az én), a világ (a kozmosz) és Isten eszméje. Tudatunkban megvan az a hajlandóság, hogy feltételezze: az eszméknek a valóságban is van megfelelőjük, azaz van lélek, valóságos világ és valóságos Isten. Ám valahányszor ezt feltételezi, az ész transzcendentális illúzió rabjává válik. – Megjegyzés: Kant agnosztikus (a valóság megismerhetőségét elutasító) felfogásának mélyén egy általa is megfogalmazott, de soha nem igazolt *előfeltevés* húzódik. Ennek az előfeltevésnek lényege: az emberi tudat csak az érzékelésben nyitott a valóságra. Másként fogalmazva ez azt jelenti, hogy *nem rendelkezünk szellemi tapasztalattal*, vagyis Kant szerint az ember nem képes az intellektuális intuícióra (vö. Brief an Markus Herz, 1772).

A transzcendentális dialektika végkövetkeztetése: a hagyományos metafizika három nagy területének (a filozófiai lélektanának, a kozmológiának és a filozófiai istentannak) nincs létjogosultsága. Metafizikai valóságokról nem szerezhetünk ismereteket.

A filozófiai *lélektan ellen* Kant azt hozza fel, hogy az én (lélek) nem ismerhető meg. Szerinte ugyanis az ember csak érzékelő tapasztalatra képes, így nem szerezhet ismeretet olyan feltételezett lélekről, amely nem érzéki, hanem szellemi természetű valóság. – Kritika: Kant „megfeledkezik” arról, hogy miközben a tudat transzcendentális vizsgálatát végzi, felismeréseiben ő sem az érzékelő tapasztalatra támaszkodik.

A filozófiai *kozmológia ellen* hasonlóképpen érvel: a kozmosz egésze nem érzékelhető és nem képzelhető el, tehát a kozmosz egészére nézve nem lehet tapasztalatunk. Antinómiákkal próbálja kimutatni a filozófiai kozmológia tarthatatlanságát: például, igazolja, hogy a világnak van időbeli kezdete, majd bizonyítja, hogy nincs időbeli kezdete. – Kritika: Kant nem gondol arra, hogy ha nem is tudjuk érzékelni a kozmosz egészét, a háttéri vagy transzcendentális tapasztalatban mégis van valamiféle tudásunk a kozmosz minden szempontból végtelen alapjáról.

Az *istenérvekkel* kapcsolatban Kant azt az alapvető nehézséget hozza fel, hogy Isten túl van minden lehetséges tapasztalat határán. – Kritika: a filozófus ezen a területen sem veszi figyelembe az emberi megismerésnek azt az irányát, amelyet Aquinói Tamás „túlhaladásnak” nevezett, és amelyet manapság a háttéri vagy transzcendentális tapasztalat kifejezéssel jelölünk.

Az úgynevezett ontológiai istenérvről (Canterburyi Anzelm gondolatmenetének descartesi és leibnizi változatáról) azt mondja, hogy ennek a bizonyítéknak nincs tapasztalati alapja: ez az érv a legtökéletesebb lény fogalmából (gör. logosz) akarja bizonyítani Isten létét (gör. on). Az érv szerinte arra a tévedésre épül, amely a valós létezését fogalmilag megragadható tökéletességnek tekinti. Márpedig ez helytelen felfogás, mert a létezés nem fogalmi jegy. Az ontológiai érv hibáját a „száz tallér példájával” világítja meg: száz

lehetséges és száz létező tallér fogalma nem különbözik egymástól. Azt, hogy létező tallérokkal van-e dolgunk, az érzékelő tapasztalat dönti el. Ehhez hasonlóan egy lehetséges Isten és egy létező Isten fogalma sem különbözik egymástól. Ebben az esetben azonban nem dönthet a megtapasztalás, mert az ember csak az érzékelő tapasztalat képességével rendelkezik.

Az oksági érveléssel kapcsolatban Kantnak az az ellenvetése, hogy az okság értelmi kategória, amely nem terjeszthető ki a jelenségeken túlra. Itt azonban ellentmondásba kerül önmagával, mert az okság érvényét ő maga is kiterjeszti a jelenségeken túlra: transzcendentális esztétikájában azt mondja ugyanis, hogy az érzékelésben (vagyis az értelem kategóriáinak működését megelőzően!) az önmagában fennálló valóság (ném. *Ding an sich*) hatást gyakorol érzékeinkre.